

V. ECSEDY JUDIT

Könyvnyomatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. II.

3. Bizonytalan nyomtatási helyű kiadványok meghatározása

A következőkben negyvenegy, I. Apafi Mihály korában megjelent, bizonytalan nyomtatási helyű kiadvány meghatározására kerül sor, elsősorban tipográfiai jellemzőik alapján. Némelyikük esetében a nyomtatási helyet már korábbi kutatások kiderítették, ezeket itt most csak tipográfiai tényekkel is alátámasztjuk.

Elsőként azt a négy korszakunkban megjelent könyvet említjük, amelyek nyomtatását máshol fejezték be, mint ahol elkezdték. Váradon a török megszállás előtt nyomtatás alatt volt az új protestáns Biblia-kiadás, „a legfátumosabb könyv”, ahogy egyik legutóbbi méltatója találóan nevezi.⁵³ Nyomtatását Szenci Kertész Ábrahám Váradon kezdte meg, – innen a *Várad* Biblia elnevezés, – de Kolozsvárott fejezte be (1).⁵⁴ Címlapja, amelyet szokás szerint a könyv törzsének elkészülte után, utolsóként nyomtattak, elmondja, hogy Váradon kezdtek nyomtatni, de Kolozsvárott fejezték be. (Az Újtestamentum címlapján még csak Várad neve és az 1660-as dátum olvasható.) A kötet tipográfiai anyaga egységes, a Váradon és Kolozsvárott készült részben egyaránt Szenci Kertész betűit és díszzeit találni. Ez a kiemelkedő színvonalon kinyomtatott protestáns biblia, a Károli-Biblia új kiadása, ahnak a történeti eseménynek maradandó dokumentuma, hogy a török-tatár csapatok által elfoglalt Váradról az idő rövidsége miatt 1660. augusztus 28-án, a vár kiürítésekor nem kerülhetett sor a Biblia félig kész példányainak elszállítására. Így a vár átadásának feltételei közé is bekerült az a kikötés, hogy a tipográfiával együtt utólag e példányokat is kimenthessék (a törökkel még Barcsai Ákos fejedelem tárgyalta ez ügyben). Váradon a továbbiakban, tehát Apafi fejedelemsége idején, nem működött tipográfia. A város és környéke török megszállás alatt maradt. Maga a nyomdász, Szenci Kertész 1661. febr. 19-én már kolozsvári lakos volt.

* A tanulmány I. részét lásd: MKsz 2005. 3. sz. 289–308.

⁵³ Petrőczy Éva nevezi így a *Várad* Biblia hasonmás-kiadásához írt tanulmányában. (Bp. 2002.), tanulmány 5, 8.

⁵⁴ *RMK I 970* – Itt és a következőkben a zárójelben lévő szám a tanulmány végén található Jegyzékben felsorolt nyomtatványok sorszáma utal.

Az erdélyi nyomdászat terén bekövetkezett átrendeződést érzékletesen mutatja a másodikként bemutatandó könyv, Nadányi János *Kerti dolgoknak leírása*,⁵⁵ amely Anton Mizaud kertészeti szakkönyvének fordítása (22). Amint impreszsuma elárulja, Kolozsvárott 1669-ben nyomtatott Veresegyházi Szentyel Mihály által, arról azonban nem szól, hogy nyomtatását ki és hol kezdte meg. Mindenesetre a könyv, amint arról fordítója Nadányi János Bornemisza Anna fejedelemasszonynak szóló ajánlásában beszámol, „az előtti könyvnyomtatónak keze alatt majd két esztendeig állott...”. Hogy ki volt ez a nyomdász, aki két év alatt sem készült el a könyvvel, arról az ajánlás nem szól. Nyomtatásának befejezése minden bizonnyal az új nyomdavezetőnek, Veresegyházi Szentyel Mihálynak egyik első tennivalója volt.

Már Szabó Károly felfigyelt arra, hogy bár korabeli adatok bizonyítják, hogy két nyomdász munkája, mégis a kötet tipográfiai egységes képet mutat. Ennek a sajátosságának magyarázata az, hogy időközben az a nyomdai felszerelés, amelylyel a kötetet két évvel azelőtt elkezdték nyomtatni, Kolozsvárra került, és az újonnan kinevezett nyomdász is ezt a felszerelést használta, amikor befejezte a könyv nyomtatását.

A könyv nyomtatásában bekövetkezett tipográfus-váltásról már Szabó Károly is írt, hivatkozva a Nadányitól származó ajánlásra: „Látjuk e nyilatkozatból, hogy e könyv két nyomdász kezén ment át: azonban valamint Nadányi idézett ajánlása, úgy a könyv címlapja is teljes homályban hagy bennünket az iránt, ki volt az 'az előtti könyvnyomtató', ki ezen könyv nyomtatását megkezdette, s kinek keze alatt ez a munka majdnem két esztendeig állott.”

Ezt a kérdést azonban teljesen tisztázza Udvarhelyi Mihály nyomdásznak Bornemisza Anna fejedelemasszonyhoz Szebenből 1668. aug. 3-dikáról intézett folyamodása, amelyben írja, hogy ezen könyvből „épen 40 árkos vagyon kinyomtatva” s a további nyomtatásra a fejedelemasszonytól, ki a nyomtatás költségét viselte, s neki e munkára eddig csak 75 forintot adott, pénzt kér.⁵⁶

„Kegyelmes Aszszonyom, a mi a kezem alatt lévő könyvnek kinyomtatására való Nadányi Urammal tölt alkumot vagy alkuvást illeti: Nadányi János uram ő kegyelme még életben vagyon, én velem úgy alkudt, mint Typographiában annak rendi, árkusától három-három forintban: csak hogy ő kegyelme elhatározta magában a könyvet, hogy egynehány árkosra telik, úgymint 40 árkusra, s Nagyságodat úgy informálta, hogy mint egy száz forintot téssen, noha úgy is száz húsz forintot tenne: énnékem pedig Nagyságod kegyelmességéből adott 75 forintot, magamnak pedig ment reá száznál is több. Az írást akkor ő kegyelmek énnékem semmi képpen nem mutaták, hogy magam határozhattam volna menynyire telik, hanem maga határozta Nadányi Uram: mert ha láthattam volna, 4 forintért sem vállaltam volna fel árkosát, s ujjólag is irattattam volna ő kegyelmével.

Mostan pedig Kegyelmes Aszszonyom éppen 40 árkos vagyon benne kinyomtatva, a mely a Nadányi Urammal való alkum szerént, tenne 120 forintot, de én ezt

⁵⁵ RMK I 1087

⁵⁶ Udvarhelyi Mihály folyamodványát közölte SZABÓ Károly = Erd. Prot. Közl. 1871. 2. sz. 16–17 és 3. sz. 24.

bizom a Nagyságod kegyelmességére, s tudom, hogy nem kárommal, hanem istenesen kívánja: hátra maradott része pedig még reá mégyen 20 árkosra, ha nem többre, melyhez immár papirossam csak egy árkos sincsen, sem pedig festékem, a melylyel Iszoktunk nyomtatni: hanem Nagyságodat alázatosan kérem, mint Kegyelmes Aszszonyomat, minél hamarébb méltóztassék Nagyságod papirossat küldeni, két kötés Görgényit, s egy kötés Szepesit, a minémüt én is vöttem a Nagyságod kegyelmesen kezemben adatott pénzén, mivel két féle papirosra léssen, 50 görgényire s 25 a más félére, a melyeket Nagyságodnak mind egy árkosig számán akarok be adni, ha Isten végére segít ez könyvnek, a mely meg léssen két holnap mulva, ha Nagyságotk más rendbéli parancsolatjával hátrébb nem vonattatja, vagy pedig papiros késedelmezése az időt velem nem mulattatja.

Nagyságodat ezen is kérem alázatosan, mint Kegyelmes Aszszonyomat, hogy avagy csak a feljebb feljegyzett Articulus⁵⁷ és egyéb rendbéli munkáimért méltóztassék meg fizetetni: mert látja Isten, hogy festéket nem tudok min szerezni, s nem tudom menyinyi papirossam volna is, de a nélkül egy árkost sem nyomtathatok. Mastan is a radnóti ország articulusait⁵⁸ is addig ki nem nyomtathatom, a míg festéket szerezhetek.

Az Úr Isten Nagyságodat élte folyásáig örvendeztesse, boldogítsa minden kívánta szerint való jókkal.

Írtam Szebenben, 1668. die 3. Augusti.

N. K. V. V. (Nagyságod kegyelmes választát várja)

Könyvnyomató Udvarhelyi Mihály, m. p.”⁵⁹

Ez a levél tehát bizonyíték arra, hogy Nadányi *Kerti dolgoknak leírása* c. könyvéből az első 40 ívet 1667–1668-ban Udvarhelyi Mihály nyomtatta Szebenben. A könyv hátra lévő részét azonban, amely 28 és egy fél ívre terjed, Kolozsvártt Veresegyházi Szentyel Mihály fejezte be 1669-ben.

A levélből egyrészt megtudni azt, hogy nemcsak a nyomtatás, hanem a fordítás is a fejedelemasszony parancsára, és költségével történt. A példányszámra vonatkozó adatok szintén érdeklődésünkre tarthatnak számot: a 75 példányban készült könyvből 50 példányt görgényi, 25-öt jobb és drágább szepesi papirosra nyomtattak, és a nyomdász Nadányival ívenként 3 forintban alkudott meg a nyomtatásért, anélkül azonban, hogy előzőleg látta volna a kéziratot, amely nemcsak rossz-sága miatt jelentett több munkát, hanem terjedelmesebb is volt, mint ahogy számította.

Az elkészült 75 példányt a fordító és a fejedelemasszony bizonyára az udvar környezetében, és az általa pártolt tudós férfiak között ajándékként osztotta szét. Ilyen példányszám mellett nem csodálkozhatunk, hogy terjesztése szinte csak

⁵⁷ Bizonyára az 1668. január 10-i beszercei országgyűlés artikulusairól van szó, l. *RMNy* munkaközösség *RMK I 1079b* = *MKsz* 1916. 219., 1900. 200., Erdélyi Múzeum 1906. 134., Erdélyi Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: *EOE*) XIV. 318–335. = *SZTRIPSKY* I. 1056/263. – Erről és általában az erdélyi országgyűlési artikulusok nyomtatásáról l. *FAZAKAS* József áttekintését = *MKsz* 1968. 201–205.

⁵⁸ Az 1668. július 19-i radnóti országgyűlés artikulusait l. *RMNy* munkaközösség *RMK I 1079a* = *MKsz* 1916. 219., *SZILÁGYI*, *EOE* XIV. 345–348.

⁵⁹ Az elején csonka levelet közölt SzABÓ Károly = *Erd. Prot. Közl.* 1871. 3. sz. 24. – Ugyanennek a levélnek első felét, amely Udvarhelyi nehéz helyzetével, anyagi eszközeinek szűkösségével, és az ellene felhozott igazságtalan vádak visszautasításával foglalkozik, fent már közöltük, l. a 9. jegyzet (a dolgozat I. részében, *MKsz* 2005. 3. sz. 296.)

Erdélyre korlátozódott. Már Szabó Károly megjegyezte, hogy „az általam átvizsgált erdélyi s magyarországi könyvtárakban csak 5 teljes példányt s ebből négyet Erdélyben találtam: az erdélyi múzeumban, a kolozsvári ref. és unitarium collegiumban és a m-vásárhelyi Teleki-könyvtárban. Az ötödik példány, a M. Nemzeti Múzeumban (Jankovics gyűjteményében) szintén Erdélyből került, a hatodik igen csonka példány pedig a debreceni ref. Collegiumban az erd. Múzeum duplumai-ból való.” Azóta sincs tudomásunk sokkal többről: mindössze 12 példányról, amelyek mindegyike egykori magyarországi és erdélyi közgyűjteményekben található.⁶⁰

Időrendben a harmadik olyan könyv, amelynek nyomtatása máshol kezdődött, mint ahol befejezték, Czeglédi István *Sion vára* című könyve (34)⁶¹ Ezt Rosnyai János egykori sárospataki fejedelmi nyomdász csak Kolozsvárott tudta befejezni 1675-ben, az erdélyi református nyomdában, ott, ahol a tipográfia vezetője Veresegyházi Szentyel Mihály volt. Ez az egyetlen olyan könyv, amely címlapján Kolozsvár mellett Veresegyházi neve helyett Rosnyai János nevét tünteti fel, az alábbi formában: „Kezdetett nyomtatása Sáros-Patakon, s el-végeztetett Colosvarat Rosnyai Jan. által, exiliumában, 1675.”

A kötetben szembeütően elválik a sárospataki és a kolozsvári rész,⁶² hiszen Rosnyai a pataki tipográfia nélkül dolgozott Kolozsvárott. A kötet második fele és az első négy füzet, így a címlap is már Kolozsvárott készült, benne az időközben már egyesített gyulafehérvári fejedelmi és Szenci Kertész-féle váradi tipográfia betűit és díszeit találni vegyesen – vagyis az Apafi által életre hívott új országos tipográfiáét.⁶³ Már Haiman György megállapította,⁶⁴ hogy Kolozsvárott készült a címlap, az Apafi Mihálynak szóló ajánlás, és a kötet közreadójának, Köleséri Sámuelnek előszava. A szöveg tehát nem egységes típusból van szedve, ezért Rosnyai a könyv utolsó lapján így ír: „Sion Várában esett fogyatkozásoknak megjobbítása. Mivel a Typographianak távul létele miatt egy s két betűnek vagy a Könyvhöz adása, vagy annak el-maradása, vagy pedig edgyik betűnek másért való tétele nem egy, sem két helyeken esett, mellyeket a keresztyén jó itéletű Olvasó el is igazíthat...”

⁶⁰ SZABÓ Károly megjegyzése *RMK I* 1087-hez. A további példányokat az *RMNy* Szerkesztőség nyilvántartása regisztrálja.

⁶¹ *RMK I* 1187

⁶² Sárospatakon készült az Y-Yyy ív, és Kolozsvárott a Zzz-Zzzz ív, valamint az első négy, *, **, *** és **** jelű ívfüzet

⁶³ Kisebb mértékben a gyulafehérvári, és túlnyomórészt a Szenci Kertész-féle készletet, az utóbbi jobb minősége és bizonyára nagyobb bősége miatt. A két felszerelés kolozsvári továbbéléséről lásd V. Ecsedy Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete*. = OSzK Évkönyve 1978. (Bp. 1980.) 304–311, 336–339.

⁶⁴ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda története*. Bp. 1978. 54, 189. Haiman György megállapítása szerint a címlapot, a bevezető 16 levelet, továbbá az 525. laptól kezdődő 68 levelet Rosnyai már Kolozsvárott nyomtatta Veresegyházi Szentyel Mihály tipográfiájának (azaz az erdélyi református tipográfia) betűivel. Patakon készült még a könyv törzsből az 1–524. lap.

A negyedikként bemutatandó könyv ugyancsak egyedi jelenség a 17. századi hazai nyomdászat terén: Bethlen Farkasnak, Apafi egykori tanácsosának, Fehérvármegye főispánjának *Historiarum pannonico-daciarum libri X* című nagyszabású történeti munkájáról van szó (40),⁶⁵ amelynek különlegessége, hogy ennek kinyomtatására állítottak fel nyomdát Keresden, vagyis ennek köszönhetően számít Keresd is 17. századi nyomdahelynek. A könyv kinyomtatása közben Thököly Imre török és tatár segédcsoportokkal Erdélybe tört, ezért 1690 augusztusában a nyomtatást a 832. lapnál félbe kellett hagyni, az elkészült részek példányait a keresdi vár pincéjében helyezték biztonságba, ott azonban azok annyira megromlottak, hogy amikor évtizedekkel később, mindez már feledésbe merülve, a váron javítási munkákat végeztek, ráakadtak a szinte teljesen elenyészett példányokra. Más példányok és maga a kézirat viszont Thököly Imréhez került, tőle pedig a bécsi Udvari Könyvtárba. Címlapja sem készült el. A Keresden megjelent *Historiában* teljes egészében Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi ill. szebeni nyomdájának betűit és egyes díszítő elemeit lehet azonosítani. A Keresdre került tipográfia-részt a kolozsvári református országos nyomdából választották le, méghozzá úgy, hogy csak a Szenci Kertész-féle betű- és dísz-anyagból.

Utóbb, nyolcvan évvel később a sziléziai Lemgoban az 1770-es években nyomtattak címlapot és bevezetőt, Gottfried Schwarz előszavával bizonyos, még fellelhető példányokhoz.⁶⁶ Az utólag nyomtatott címlap az eredeti kiadás helyére utal csak, és impresszuma az alábbi: „In arce Kreüsch Transylvaniae Typis 3 sump-tibus Autoris”. Ezt a címlapot és előszót azonban a közreadók szándéka ellenére a fennmaradt példányokba nem kötötték be, közgyűjteményeinkben szinte kivétel nélkül címlap nélküli példányok találhatók.⁶⁷ Néhány évvel később viszont Nagyszébenben Martin Hochmeisternél új kiadása jelent meg Bethlen Farkas teljes művének: az új kiadás 6. kötete tartalmazza azt a kéziratban maradt részt, amely a 17. század folyamán nyomtatásban Keresden nem jelent meg.⁶⁸

A továbbiakban a korszak bizonytalan nyomdahelyű kiadványainak meghatározásával foglalkozunk, köztük töredékek, hamis vagy fiktív nyomdahelyű, vagy egyszerűen nyomdahely feltüntetése nélkül megjelent kiadványokkal.

⁶⁵ *RMK II* 2036

⁶⁶ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I. Bp. 1891. 1015.

⁶⁷ A címlapot és előszavakat tartalmazó folio alakú nyomtatott füzet az Országos Széchényi Könyvtárban is külön található, 400 565 jelzeten. A latin nyelvű előszó számol be a félben maradt mű példányainak sorsáról.

⁶⁸ Benkő József adta ki hat kötetben: Szeben 1782–1793 között. A 6. kötet akkor jelent meg először kéziratból, előszóval és jegyzetekkel. Ennek előszava is beszámol a félbemaradt nyomtatott példányok és a kézirat sorsáról. – PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája*. I. Bp. 273.

Ezeknek az éveknek (1662–1668) termése volt *Tankrédus király históriája*,⁶⁹ amelynek csak három, mindkét felén nyomtatott töredéke maradt ránk (10). A negyedrét formában kinyomtatott széphistória, amely⁷⁰ Szenci Kertész Ábrahám betűit tükrözi, és az 1662–1668 közti években jelenhetett meg, vagyis nyomdájának szebeni korszakában. A széphistória egyaránt lehet még Szenci Kertész saját nyomtatványa (aki 1667 májusában halt meg) vagy utódáé, Udvarhelyi Mihályé (aki 1667 májusától 1668. őszéig állt Szebenben a tipográfia élén).

Feltehetően Udvarhelyi egyik utolsó szebeni nyomtatványa lehetett az a latin nyelvű, unitárius lelkészavatási űrlap, amelyet Nagysolymosi Koncz Boldizsár unitárius püspök állított ki Hévízi István számára (23). Az utóbbinak neve a püspök kézírásával van beírva az üresen hagyott helyre. Az űrlapnak nyomtatott dátuma nincs, kézzel írták oda a kiállítás helyét és idejét: eszerint 1668. június 3-án a Küüllő vármegyei Kis Sároson állították ki. Nyomdai kiállítása alapján az egykori váradi, Szenci Kertész Ábrahám által vezetett nyomdában készült, erre vall a nagyméretű (a *Váradi Bibliá*ban használt) iniciálé és az összes betűtípus is. Mostanáig nem volt ismeretes, hogy akár Szenci Kertész Ábrahám akár Udvarhelyi Mihály nyomtatott volna az unitáriusok számára. Nehéz megérteni, hogy miért éppen itt nyomtatták. Azt gondolhatnánk, hogy inkább az akkor már Kolozsvárott lévő egykori fejedelmi nyomda jöhetett volna számításba, ahol 1667-ben már ki-nyomtattak az unitáriusok számára egy halotti orációt, amelyről alább lesz szó.

1667-ben az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda már Kolozsvárott volt. Ottlétét egy nemrég felfedezett és azonosított nyomtatvány, a Margareta Kroner fölött mondott halotti *Oratio* betűi és nyomdai díszei kézzelfoghatóan bizonyítják (20),⁷¹ de korabeli forrás is megerősíti.⁷² Minthogy az egykori fejedelmi nyomda vezetője, Brassai Major Márton tipográfus is szerepel 1667-es iratokban (e nyomtatvány impresszumában azonban nem, ott csak a „Claudiopoli” helymegjelölést találni), tehát joggal tarthatjuk őt 1667-ben Kolozsvárott még az egykori fejedelmi nyomda faktorának, ezt a latin halotti beszédet pedig az egykori gyulafehérvári

⁶⁹ Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában *RMK I 1618b* jelzet alatt található töredéket közölte MKsz 1878. 276., és SZTRIPSZKY, I 2184/390. Ezt a töredéket a Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztősége *RMK I 1614q* és *RMK I 1611a* szám alatt is nyilvántartásba vette: a kettő azonban azonos, mindkettő az *RMK I 1618b* töredéket írja le.

⁷⁰ A három közül két töredéken a C és C3 ívjelzés található. Mindössze egy, A 86 húsz-sor-méretű antikva szövegtípusa. A nagyméretű arabeszkos dísznek kb. a fele maradt fenn a C3b, feltehetően utolsó lapon. Ezt a dísz Szenci Kertész nyomtatványain 1660 és 1666 között fordul elő, de meg kellett hogy legyen Szebenben 1667–1668-ban is, tekintve hogy később M. Tótfalusi Kis Miklós is használta még a 18. században is, lásd HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*. Bp. 1972.

⁷¹ Bibliográfiailag ismeretlen mű. *RMNy Szerkesztőség*-beli száma: II 1082a Moscorow, Claudiopoli 1667 [Brassai Major Márton, typ. Princip.] Egyetlen példánya Kolozsvárott az Akadémiai Könyvtárban, BMV U 466 jelzeten.

⁷² *Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei*. Szerk.: KESERÜ Bálint. Bp.–Szeged, 1971. /Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 3./ 466.

fejedelmi nyomda első olyan ránk maradt emlékének, amely kolozsvári jelenlétét bizonyítja.

Az Apafi intézkedése nyomán így létesült erdélyi református tipográfiából újabban néhány olyan töredéket lehetett azonosítani, amelyeknek nyomdai hovatartozása korábban nem volt megállapítható. Mindkettő Alsted, *Rudimenta grammaticae Latinae* Gyulafehérvárott több kiadát is megért tankönyvének⁷³ eddig ismeretlen, későbbi kiadása: két egymástól eltérő szedésű, és eltérő betűkkel nyomtatott töredék. Egyikük a tankönyv két fél-lapjának mindkét oldalán nyomtatott töredék,⁷⁴ amely kolozsvári, 1668–1671 közötti nyomtatványként határozható meg az erdélyi református tipográfia Veresegyházi Szentyel Mihály nevéhez köthető korszakából (32).⁷⁵ Hogy ez Alsted *Rudimentájának* hányadik kiadása, nem állapítható meg pontosan, mindenesetre a gyulafehérvári 1647-es magát ötödik kiadásnak nevezi.⁷⁶ A másik, négy levélnyi töredék (39)⁷⁷ ugyancsak Alsted latin tankönyvéből, a *Rudimentából* való, de későbbi, és teljes egészében az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda betűit tükrözi abban az állapotban, ahogyan azok Kolozsvárott az országos tipográfiában megtalálhatók, néhány évvel az előtt, hogy Tótfalusi átöntötte volna őket. Vagyis egyaránt nyomtathatta Kolozsvárott 1684–1690 között a református országos tipográfiában Némethi Mihály vagy Veresegyházi István.⁷⁸

Kolozsvári nyomtatványként, Veresegyházi Szentyel Mihály munkájaként azonosítható az a vitairat-sorozat, amely 1672 és 1673 között minden esetben név nélkül, és általában a hamis „Venetiis, apud Veraecus Constantinus” nyomdász-név alatt jelent meg. Míg e latin nyelvű vitairatokat korábban – Szabó Károly nyomán – Bethlen Miklós munkáinak tulajdonították, az újabb kutatás az *Austriaca Austeritatis Continuationis confirmatió*t Pósházi János munkájának tartja (37), vagyis ő rejtőzne a Justus de Palma álnév alatt,⁷⁹ az *Austriacae Austeritatis Conti-*

⁷³ Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárának *RMK I 1618a* jelzetű töredékét az *RMNy Szerkesztőség RMK I I 1087c* számon tartja nyilván, míg az *OSzK RMK I 1618k* jelzetű töredékét az *RMNy Szerkesztőség RMK I 1612v* számon vette nyilvántartásba.

⁷⁴ *OSzK RMK I 1618k* jelzetű töredék

⁷⁵ A datálást az indokolja, hogy ennek az eredendően Szenci Kertész Ábrahámtól származó, annak korábbi K 86 kurzív típusának Kolozsvárott 1671 után nincs nyoma, később ehelyett ugyanennek a fokozatnak modernebb változatát használták. Ugyanakkor a töredék A 86 antikva szöveg típusa Kolozsvárott még 1690-ben is használatban volt, ez tehát a közelebbi datáláshoz nem segít.

⁷⁶ *RMNy 2168*. Ezt követően ismerjük a 10. kiadást: Lócse 1667 (*RMK II 1097*) és a 12. kiadást: Bártfa 1683 (*RMK II 1515b*). Ez utóbbit csak AKANTISZ Viktor közli a Todoreszku könyvtárról írt monográfiájában.) Talán e két kiadás közé sorolhatjuk be a korábbi kolozsvári nyomtatású töredékünket, az *OSzK: RMK I 1618k* jelzetűt.

⁷⁷ *OSzK*-beli jelzete: *RMK I 1618a*

⁷⁸ Ezt a datálást az indokolja, hogy az országos tipográfia egyébként a gyulafehérvári betűkhöz csak szükség esetén nyúlt, hiszen a Szenci Kertész-féle betűk jobb állapotban és bővebben álltak rendelkezésre. Amikor azonban 1684-ben ez utóbbi nagy részét Keresdre szállították, a kolozsvári nyomdász kénytelen volt a helyben fellelhető egyéb betűket is felhasználni.

⁷⁹ *RMK II 1274b*, *RMK II 1295*, *RMK II 1319*. E latin vitairatok szerzőségi kérdéséről lásd JANKOVICS József: *Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek*. = *MKSz 1978*. 356–359.

nuatio szerzője azonban valószínűleg valóban Bethlen Miklós lehetett (36).⁸⁰ Az *Austriaca Austeritas* impressumában „Venetiis, typis Fratrum Veracii, Constantini et Speracii” megjelölés, az ezzel együtt, de külön címlappal megjelent *Austriacae Austeritatis Continuatio* pedig „Venetiis, typis Haeredum Magnanimi, Audacis et Bellicosi” megjelöléssel. E koholt nyomdászneveket Ferenczi Zoltán⁸¹ a kolozsvári nyomdászatról szóló monográfiájában még valós nyomdász-személyeknek tekintette, jöllehet Szabó Károly már észrevette, hogy e „költött” nyomdahelyű kiadvány Kolozsvárott készült. A vitairatok egyikének valószínűsített szerzője, Pósházi János pataki tanár, miután Báthory Zsófia a kollégiumot átadta a jezsuitáknak, diákjaival előbb Debrecenbe menekült, majd 1672-ben Gyulafehérvárt telepedett le, itt is halt meg 1686-ban.

Ugyancsak Kolozsvár volt a nyomdahelye, és Veregyházi Szentyel Mihály a nyomdása annak a *Molimen sisyphium* c. polemikus iratnak, amelyet Komáromi Csipkés György álnéven írt (Georgius Nicolaus Thysanodes) és koholt helymegjelöléssel (Theopoli Hypozygiodae) nyomtattatott ki 1672-ben (35).⁸² Ebben cáfolja Bársony György váradai püspök 1671-ben kiadott *Veritas toti mundo declarata* c. írásának⁸³ vádpontjait. Szerzősége nem kétséges, mert maga Komáromi Csipkés György említette ezt a munkáját a műveit felsoroló *Catalogus*ában.⁸⁴

Láttuk, hogy korszakunkban az Erdélyi Fejedelemség területén több fiktív vagy hamis impresszummal megjelent polemikus iratot is ismerünk. A jól bevált gyakorlat azonban a hely megjelölése nélküli kiadványok kibocsájtása volt. Ebben korszakunkban minden bizonytalannal a kassai nyomda járt az élen, amely ugyan mostani vizsgálódásainkon területileg kívül esik, de a sárospataki hitvitával kapcsolatban mégsem mellőzhetjük teljesen.

Az előbbieken láttuk, hogy Czeglédi István kassai prédikátor több könyvének kéziratát is beküldte Erdélybe 1667 júliusában, Apafi kezéhez, hogy az ő pártfogásából és védelme alatt lássanak világot. 1665 júliusában még nem vette igénybe Apafi ajánlatát, és nem akarta, hogy az ő jelenléte nélkül nyomtassák ki könyvét (feltehetően már akkor is a *Dágon ledüléséről*⁸⁵ volt szó) Erdélyben. A jezsuiták térhódításával a helyzet 1667-re nyilván annyira megromlott Czeglédi számára, hogy mégis elfogadta Apafi ajánlatát, beküldte kéziratait (több könyvének kéziratáról van szó), és azt remélte, hogy ott az akkor Szebenben munkálkodó Szenci Kertész Ábrahám fogja kinyomtatni, Apafi anyagi támogatása mellett. Utóbb maga is bement Erdélybe néhány hónappal később, 1668. szeptember végén és október elején egy hónapot töltött Erdélyben, ahol a fejedelem és fejedelemasszony kitüntető figyelemmel fogadta. Azonban még Czeglédi személyes megjelenése sem tudta annyira meggyorsítani a gazdát cserélt kolozsvári nyomtató

⁸⁰ RMK II 1293, V. Ecsedy Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek*. Bp. 1996. 19. tétel

⁸¹ FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár, 1896. 50.

⁸² RMK II 1294, V. Ecsedy Judit: *Titkos... i. m.* 20. tétel

⁸³ RMK II 1269

⁸⁴ RMK II 1401

⁸⁵ RMK I 1100

műhelyt, hogy a *Dágon ledülése* egy évben jelenjék meg a *Redivivus Japhetkével*. (30)⁸⁶ A *Dágon ledülése* csak 1670-ben jelent meg, vagyis sokáig késett a felelet Gorup Ferenc győri prépost könyvére Czeglédi István akkor még nem tudhatta, hogy a *Sion vára* c. munkájának nyomtatását is végül – már halála után – Kolozsvárott fogják befejezni.⁸⁷

Erdélyi útján úgy látszik, hogy Bornemisza Anna fejedelemasszonnyal személyesen beszélt egy másik megírandó könyvről. Erre utal Czeglédi 1668. december 13-i, Kassáról írt levele, amelyet Bornemisza Annának címzett:

„Kegyelmes Asszonyom!Én haza jövetelemtől fogva, a Nagyságodnak ígért munkámat gyakorlom. Renddel vöttem fel a keresztyénségben minden vallásokat. Már által mentem a Pápisták s mi közöttünk való villongásokon. Vagyok most a lutheranusok s közöttünk való igasság állatásában. Következnek az után az Ariánusok s Anabaptisták (uj-keresztyének) s többek. Leszen mind öszve huszon-öt árkus, melyet itt fogok a többivel együtt ki nyomtatattani, és így Nagyságodnak ajánlani. 1. A szent írásbeli helyeket mind le írtam. 2. Azoknak értelmeket magukból az Ellenkezőkből bizonyítottam. 3. Csak az erős helyeket válogattam ki, melyeknek ellene nem mondhatunk. 4. A Nagyságodtól nékem adott kis könyvecskében csak némely villongások irattak le: én azon voltam, hogy semmi el ne maradjon...

Nagyságodat alázatosan kérem, ne vonja meg e szent munkátul Fejedelmi adakozó kezét, had kezdsem el az uj esztendőben nyomtatását. Ha huszonötre terjed az árkus, mindenik árkust négy-négy forintért nyomtatja, maga papirossábul, mely térszen 100 forintot. E summát Isten kívánja Nagyságodtól én általam...”⁸⁸

Szabó Károly szerint nem valószínű, hogy a *Sion vára* c. könyvről lenne szó, szerinte azért, mert annak terjedelme több mint háromszorosa ennek a 25 ívre terjedő munkánál, jöllehet ez a munka is a reformált egyház hittudományát védi a különböző felekezetek, különösen a római katolikusok tanai ellen. Más körülmények is ellene szólnak, hogy Czeglédinek ezzel a nagyszabású munkájával azonosítsuk a most készülő írást: a kassai prédikátor már egyik 1666-ban megjelent, Kis Imrével vitatkozó iratában említi, hogy „minden matériája kész a’ Sion Várának, hogy abból örökké való kudartzotokra már egyszer rontassatok meg, csak az edgy fel-rakás híja...”⁸⁹

Ennek a ma nem ismert (és talán el sem készült) könyvének nyomtatására kért Czeglédi száz forintot a fejedelemasszonytól, akitől valószínűleg a munka megírásának gondolata is származott. A kassai prédikátor 1668. szeptemberi erdélyi útja nem maradt titokban ellenségei előtt. A kassai német parancsnok azzal az indokkal, hogy Czeglédi Erdélybe lázadást szítani járt, 1670. szeptember 18-án elfogatta. Szabó Károly úgy értelmezi Czeglédi szavait, hogy ezt Kassán szándékozott kinyomtatni, 1669. elején. Ezt a levél egyértelműen nem mondja ki: az, hogy „itt” nyomtatja ki a többivel együtt, Kassára vagy akár Patakra is vonatkozhat.

⁸⁶ RMK I 1082

⁸⁷ RMK I 1187

⁸⁸ SZABÓ Károly: *Adalékok régi protestáns nyomdáink történetéhez.* = Erd. Prot. Közl. (Kolozsvár) 1871. I. sz. 5–6.

⁸⁹ CZEGLÉDI István: *Egy veres tromfosdit játszó...* [Kassa] 1666. – RMK I 1052, 70–71.

Czeglédinek ugyanis 1669-ben egyik könyve Kassán,⁹⁰ egy másik Patakon⁹¹ jelent meg, de tartalmuk alapján a szóban forgó munkája egyikkel sem azonosítható. A *Redivivus Japhetke* (30) ugyanis végül Kassán jelent meg 1669-ben, annak ellenére, hogy minden bizonnyal egyike volt azoknak a könyveknek, amelyeket Czeglédi erdélyi nyomdában szeretett volna kinyomtatni, Apafi segítségével, és a kassai nyomtatási tilalom ellenére. Nem lehet tehát kizárni, hogy Czeglédi valóban a Wesselényi-összeesküvést támogató felső-magyarországi protestáns nemesiség követe volt, bár a levélváltásban csak kéziratokról és sajtóra váró könyvekről van szó. Az állítólag Szegedi Ferenc egri püspöktől származó tilalmat legalábbis megkérdőjelezi az a tény, hogy mégiscsak kinyomtathatta Kassán ezt a könyvét. A kötet címlapja csak a nyomtatás évét közli, a kassai elődöktől származó könyvdíszek és betűk azonban kétségtelenné teszik nyomtatási helyét. Vagyis 1669-ben vagy Türsch özvegye Susanna, vagy a nyomda kassai nyomda vezetését 1669. folyamán átvevő Eric Ericson keze alól került ki. Egyébként a Czeglédi által meg nem nevezett nyomdász a 25 árkus nyomtatásáért, papírral együtt száz forintot kért. Szabó Károly szerint ez valószínűleg száz példány nyomtatását jelenti – ha összetvetjük az Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdász által Nadányi János könyvének nyomtatásáért kialakított ívenkénti 3 forintra és 75 példánnyal.

Patakon Az 1660–1662 évek valamelyikében nyomtatták ki azt a ma már csak címlap nélkül fennmaradt kis kötetet, amelynek szerzője a „Sedulus Peregrinus” álnév alatt rejtőzött (3). Már Szabó Károly is ezt a csonka példányát tudta leírni, és nyomdai meghatározására nem is vállalkozott.⁹² Betűi, iniciáléja és öntött nyomdai díszei azonban kétségtelenné teszik, hogy Patakon készült, Rosnyai János fejedelmi nyomdavezető idejében. Még 1662-ben – „Patak” megjelölése nélkül – ugyanitt nyomtatták Pósházi név nélkül megjelent, Pázmány „szárnycsapásai” ellen írt *Egy Posonbol repült huholó bagolynak megmellestése* c. vitairatát (3).⁹³ A címlapon lévő dísz, az öntött nyomdai cifrák és a betűk is mind a pataki nyomdára utalnak, így a kis kötet Rosnyai János fejedelmi nyomdász munkái közé sorolandó. A következő évekből azonban nincs pataki nyomtatvány.

A jezsuiták kassai nyomdaalapítási tervével kapcsolatban Pavercsik Ilona valószínűnek tartotta, hogy azért kellett 1663-ban elmenekíteni a pataki tipográfiát, mert az északkeleti országrész jezsuitái Báthory Zsófia támogatásával azt maguknak kívánták megszerezni.⁹⁴ Hogy 1663-ban hová menekítették a pataki tipográfiát, máig sem tudni, csak annyit, hogy a Bocskai család egyik zempléni birtokára. Így érthető, hogy az 1663–1664. évekből pataki nyomtatvány nem ismeretes. Nincs

⁹⁰ A *Redivivus Japhetke*. – *RMK I* 1082 – Már Pavercsik Ilona kassai nyomtatványként határozta meg: GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*. 2.: *Az ellenreformáció győzelme a kassai könyvnyomtatásban (Kassa nyomdászata az 1660-as és az 1670-es években)*. = OSzK Évkönyve 1981. 359.

⁹¹ *Enochnak Istennel való...* – *RMK I* 1093.

⁹² *RMK I* 1617

⁹³ *RMK I* 1997a – MTA Könyvtárnak Kézirattárában Ráth 274 jelzetten.

⁹⁴ GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 360.

nyoma annak, hogy ezekben az években ezen az ismeretlen helyen valamit is nyomtattak volna a pataki nyomda felszerelésével, ahogy abban sem lehetünk biztosak, hogy a nyomda személyzete mindvégig mellette volt. Nincs egyelőre semmiféle adat arról, hogy hol tartózkodott időközben Rosnyai János fejedelmi tipográfus? Mindenesetre mostanáig feltételezhető volt, hogy 1665-ben – talán ha nem is az egész évben – már újból Patakon volt a nyomda, mert a könyvészet két ott megjelent nyomtatványt is számon tartott: az egyik egy halotti kárta,⁹⁵ a másik Pósházi János munkája, a *Consequentiák felől ... rövid tudósítás* (9).⁹⁶

Ez utóbbinak akadémiai könyvtárbeli unikum példányát⁹⁷ megvizsgálva azonban bebizonyosodott, hogy nem a pataki betűkkel nyomtatták. A korábbi közlésekből is kítűnt, hogy címlapját nem kis fáradsággal – korabeli papírra és korabeli betűkkel – de feltehetően a 20. század elején, fotosztatikus úton állították elő. Sem a könyv törzse, sem az attól szembetűnően elütő címlap nem a pataki nyomdában készült. A címlap rekonstruált betűinek és díszeinek eredetére nem sikerült rájönni, de a könyv törzsét minden bizonnyal Kassán nyomtatták, a nyomtatás ideje pedig a kassai hitvita eseménysorozatából következtethetően csakis 1665 lehetett, nyomdása pedig ennek megfelelően vagy a kassai nyomdát akkoriban vezető özvegy Susanna Severina vagy utóda Johann David Türsch. A sárospataki nyomtatást mostanáig senki sem vonta kétségbe,⁹⁸ hiszen maga a vita, amelyről a nyomtatvány tudósít, a pataki piacon játszódtott le.

Ezek után a pataki nyomda 1665. évi működését csak az bizonyítaná, ha létezne, és azonosítható lenne egy valóban Patakon és 1665-ben készült nyomtatvány. A korabeli utalások ugyanis (Czegledi István 1665 nyarán írt, fent már idézett levele) inkább ennek ellenkezőjét bizonyítják: vagyis azt, hogy 1665-ben még nem volt a helyén a sárospataki nyomda.

Így viszont megértjük, hogy a pataki tanárok az 1665–1666-os években több alkalommal is a kassai nyomdát bízták meg vitairataik kinyomtatásával. Talán még 1666 elején sem lehetett biztosan tudni, hogy visszaérkezik-e az elmenekített tipográfia? Pósházi János pataki tanár esetében a nyomdahely Kassa és Patak között váltakozott a hitviták során. *Ben-sült veres kolop* című 1666-ból származó vitairata is nyomdahely nélkül, de a betűk tanúsága alapján Kassán, Türsch sajatója alatt készült⁹⁹ (16). Erre katolikus részről Kis Imre válasza is Kassán készült, ugyanabban a nyomdában a következő évben: *Pósházi... veres kolopja* címmel,

⁹⁵ Halotti kárta, *RMNy* munkaközösség-beli száma: *RMK II* 1061a

⁹⁶ Pontos címe Zoványi szerint: *Rövid tudósítás a consequentiákról a pataki jezsuita páterek manifestumára való felelettel együtt* (Sárospatak 1665), lásd ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav., bőv. kiad. Bp. 1977. 483. Ezt a példány alapján általa sem ismert, név nélkül megjelent nyomtatványt TAKÁCS Béla is a pataki nyomda 1665-ös kiadványai közé sorolta, *i. m.* 45, 51.

⁹⁷ MTA Könyvtár Kézirattára: Ráth 464 jelzeten

⁹⁸ L. a 91. jegyzetet

⁹⁹ *RMK I* 1053

ugyancsak eltitkolva a kiadás helyét, nyomdászát (17).¹⁰⁰ Pósházi csak a pataki nyomda megszűnte után adta *Syllabus*át (41)¹⁰¹ a debreceni nyomdába, és, amennyiben valóban ő a szerzője az 1670-es évek *Austriaca Austeritas* politikai röpiratsorozata egyikének (37)¹⁰² akkor Kolozsvárra.

1666–1671 között viszonylag zavartalan korszak köszöntött a pataki tipográfiára – csak viszonylag, mert bizonyára nem véletlen a feltűnően nagyszámú hely, nyomda, vagy szerző neve nélkül megjelentetett kiadvány. Ezekben az években zajlott az a sárospataki hitvita, amely katolikus részről Kis Imre jezsuita, protestáns részről Pósházi János pataki tanár között folyt, és a vitairatok egyik része éppen az ottani fejedelmi tipográfiában jelent meg.

A nyomtatási helyüket eltitkoló protestáns vitairatok közül öt 1666-ból való, abból négy Pósházi János tollából (az ötödik Czeglédi Istvántól). Az egyik *Kis Imre jezsuita páterrel való vetélkedése* (12),¹⁰³ a másik *A' három kérdésre-való sommás válasz-tételnek...megrázogatása* (13).¹⁰⁴ Mindkettő címlapján a pataki nyomda egy-egy jellegzetes, stilizált virágot formázó díszje, a kötetek betűi is mind a pataki nyomda betűi láthatók. Mindkét kis kötet az akkori pataki nyomdavezető, Rosnyai János keze alól kerülhetett ki. A *Kis Imre jezsuita páterrel való vetélkedés* (12) közvetlen előzménye az a cáfolat, amelynek szerzője Kis Imre, és amely csak töredékben maradt fenn (11).¹⁰⁵ Betűi és öntött nyomdai cifrái azonban kétségtelenné teszik, hogy Kassán Johann David Türsch sajtója alól került ki, ahogy azt már Pavercsik Ilona megállapította. A nyomtatás dátuma a protestáns válaszhoz hasonlóan 1666: Pósházi már néhány hónap múlva válaszolt rá, és amint láttuk, a választ Sárospatakon nyomatta ki. Pósházi harmadik 1666-ban megjelent vitairatából, a *Tromf ki tromf* címűből¹⁰⁶ példány ugyan nem maradt fenn, de kikövetkeztethető, hogy Patakon jelent meg, mert erről írta ellenfele, Kis Imre,¹⁰⁷

¹⁰⁰ *RMK I 1057* – Már Pavercsik Ilona kassai nyomtatványként határozta meg: GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 359.

¹⁰¹ *RMK II 1567*

¹⁰² *RMK II 1319*

¹⁰³ *RMK I 1046*. Takács Béla a sárospataki nyomda monográfiájában helyesen az 1666. évi kiadványok közé sorolta. Ép címlapos példánya (MTA Könyvtár Kézirattára Ráth 289) csak a nyomtatás dátumát, az 1666-os évet jelöli, a nyomdát nem. Másik példánya megvolt egykor Sárospatakon, (jelenleg Nizsnij Novgorodban), címlapja azonban másolatban hozzáférhető. Látható, hogy a címlap alja sérült lehetett és az eredeti impresszumot kézírással pótolták, az alábbiak szerint: „Nyomtat. S. Patakon 1665. esztendő tájban” Innen ered Harsányi István közleményében az 1665-ös évszám (MKsz 1912. 57)

¹⁰⁴ *RMK I 1050*

¹⁰⁵ Az OSzK: *RMK I 1035b* jelzetten található töredék minden valószínűség szerint Kis Imre jezsuita *Cáfolata egy calvinista professornak... c.* vitairatából való. (*RMNy* munkaközösségbeli tételszáma: *RMK I 1035d*) – Már Pavercsik Ilona megállapította, hogy kassai nyomtatvány, lásd GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 358.

¹⁰⁶ *RMNy* munkaközösség *RMK I 1048a* számon nyilvántartott tétele

¹⁰⁷ [Kis Imre]: *Tök, mak zöld... c.* könyvről van szó (*RMK I 1051*), l. erről bővebben a 15. jegyzetet

hogy Pósházinak kezénél van „a Fejedelmek typusa”, azaz a pataki nyomda. Kis Imrének ez a *Tök, mak, zöld tromfjára....* című vitairata egyébként ugyancsak a nyomdahely feltüntetése nélkül Kassán jelent meg (14), és nyomdásza a kassai Johann David Türsch lehetett, ugyanúgy mint a már Pavercsik Ilona által kassai nyomtatványként meghatározott *Végsőképpen succumbalasa...* című, 1667-ből származó írásának is (19).¹⁰⁸

A Kis Imre és Pósházi között folyó hitvitába protestáns részről a kassai Czeglédi István is bekapcsolódott, feltehetően azért, mert a katolikus fél Kassán nyomtatta vitairatait. Czeglédinek *Egy veres tromfosdit játszó...*, ugyancsak 1666-ban megjelent vitairata sem árulja el nyomtatási helyét, de nyomdabetűi kétségtelenné teszik, hogy ez is a kassai sajtó terméke (15), Johann David Türsch nyomdász idejéből. Megjegyzendő, hogy míg a kassai nyomda egyaránt nyomtatott – természetesen „Kassa” megjelölése nélkül – a katolikusoknak¹⁰⁹ és a protestánsoknak, más a helyzet Patakon, ahol a fejedelmi nyomdában katolikus kiadvány egyetlen egy sem jelent meg.

A következő évben, 1667-ben is megjelent egy nyomdahely megjelölése nélküli mű Patakon, Komáromi Csipkés György Agricola Arbutus álnéven írt *Való dolgok által-állatozása* című vitairata (18).¹¹⁰ Nemesak nyomdahelyét, hanem kiadási évét is eltitkolta. A fiktív „Mezopotámiában” nyomdahely mögött azonban a pataki nyomda rejtőzik, ezt a kiadvány nyomdabetűi és öntött díszei kétségtelenné teszik. A nyomtatás Rosnyai János fejedelmi nyomdász működése idején készült, pontos időpontja pedig a szerző saját műveit felsoroló *Catalogus*¹¹¹ szerint 1667. Ugyanebben az évben megjelent e művének latin nyelvű változata is,¹¹² de az nem titkolja el a pataki nyomdahelyet.¹¹³

1668-ban két újabb éles hangú protestáns vitairat jelent meg hely megjelölése nélkül Patakon: *X ut tök azaz bányász-csákány* címmel az egyik (27),¹¹⁴ és *Görtsös bot* címmel a másik (28).¹¹⁵ Az előbbinek címlapján szemléltető ábraként bányász-csákányos figurák láthatók egy téglalap alakú fametszeten. Ez az egyedi illusztráció bizonyára ehhez a kiadványhoz készült, a kötet többi könyvdíszje és betűi a pataki nyomda más kiadványokból is ismert felszerelését tükrözi. Ugyanígy a *Görtsös bot* is, amelynek szövegét a nyomda által gyakran használt záródíszek, öntött cifrák és egy jellegzetes kisméretű, sávozott iniciálé díszít.

¹⁰⁸ Lásd erről GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 358.

¹⁰⁹ A kassai nyomda részvételét a katolikus kiadványok nyomtatásában Pavercsik Ilona elemezte, lásd GALLI Katalin–PAVERCSIK Ilona: *Fejezetek... i. h.* 353–377. – Czeglédinek ezt a művét (*RMK I* 1052) ugyancsak ő határozta meg kassai Türsch-nyomtatványként, uo. 358.

¹¹⁰ *RMK I* 1060

¹¹¹ *RMK II* 1401

¹¹² *RMK II* 1112

¹¹³ V. ECSEDY Judit: *Titkos... i. m.* 17. tétel

¹¹⁴ *RMK I* 1072

¹¹⁵ *RMK I* 1073

A következő évben, 1669-ben protestáns részről tovább folytatódott a vita az *Igazság próba kövének nyert peri* című vitairat (31) sem árulja el kiadási helyét, de betűi és a kötetben található díszes kezdőbetű alapján kétségkívül a pataki fejedelmi nyomda kiadványával van dolgunk, Rosnyai János nyomdavezető idejéből.¹¹⁶

Rosnyai 1670–71-ben, zavaros állapotok között ugyan, de a pataki tipográfiában dolgozott Czeglédi István *Sion Vára* c. könyvének nyomtatásán (34), és a várost 1671 októberében a bujdosó diákokkal együtt hagyta el.¹¹⁷ Szabó Károly még ugyancsak az utolsó pataki év kiadványai közé sorolta Pathai Istvánnak azt a név nélkül, *Amaz hétfejú...* címmel megjelent vitairatát (33), amely mindössze a megjelenés évét (1671), de sem a nyomtatás helyét, sem nyomdászát nem árulja el.¹¹⁸ Szabó Károly indoklást is fűz e tételhez: „Mint már Bod Péter, M. Athenas 195. l. megjegyezte, Diaphanes és Scotudulos közötti párbeszéd alakjában van írva. Több azonkori s.-pataki nyomtatvánnyal történt összehasonlítás után bizonyos, hogy S.-Patakon Rosnyai János betűivel volt nyomtatva.”¹¹⁹ Ezt a megállapítást azonban Haiman György tipográfiai vizsgálata nyomán már Takács Béla helyesbítette. Valójában betűi és díszei alapján Kolozsvárott, a Veresegyházi Szentyel Mihály által vezetett református országos nyomdában készült,¹²⁰ ugyanott, ahol Czeglédi István *Sion Vára* című munkájának – Patakon kezdett – nyomtatását befejezték.¹²¹ A pataki tipográfia utolsó, bár csak félig elkészült nyomtatványának tehát a *Sion Várát* tekinthetjük (34).

Kevésbé ismert, hogy a felső-magyarországi hitvita kiadványainak nyomtatásában a debreceni városi tipográfia is részt vett. Külön érdekessége e vitairatok debreceni nyomtatásnak, hogy ekkor (1668) még működött a pataki nyomda is, hiszen, mint láttuk, a vitairatok egy része ott, más része – akár katolikus, akár protestáns oldalról – a kassai városi nyomdában jelent meg.

Két református vitairatról sikerült megállapítani, hogy tipográfiai sajátosságai alapján Debrecenben Karancsi György sajtója alól kerültek ki, 1668-ban. Az egyik Szöllösi Mihály *Sion leánya ártatlan ügyét védő hitnek pajzsa* (25),¹²² a másik az ismeretlen szerzőtől származó *Az ötödik evangelistának, Sámbar Mátyás káplánnak zenebonája* (26).¹²³ Mindkettőben Karancsi kopott, vegyes szövegtípusai

¹¹⁶ RMK I 1095

¹¹⁷ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda... i. m.* 189.

¹¹⁸ RMK I 1125

¹¹⁹ A Scotudulos és Diaphanes párbeszéd egyébként CZEGLÉDI István *Malach doctornak ... pajtársi szó-beszédében* is benne van (RMK I 946). Ez utóbbi 1659-ben jelent meg, nyomtatása helyét ez sem tünteti fel.

¹²⁰ TAKÁCS Béla: *A sárospataki nyomda... i. m.* 189. alatt idézi Haiman György – egyébként publikálatlan – kutatásainak eredményét. Veresegyházi Szentyel azzal a felszereléssel nyomtatta, amelyben túlnyomórészt Szenci Kertész Ábrahám egykori betűi és díszei fordulnak elő, de bizonyos típusokban (mint az A 98 húsz-sor-méretű antikva szövegtípus) már keveredés mutatkozik az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomda azonos fokozatú betűivel.

¹²¹ RMK I 1187

¹²² RMK I 1068

¹²³ RMK I 1079

mellett több, az előző századból, még Hoffhalter Rafael idejéből származó betűsorozat árulkodik a debreceni nyomtatásról.

Ismeretes, hogy a debreceni város és református egyház is milyen éber figyelemmel kísérte a helyi nyomdában kiadandó könyveket. Nem csodálkozhatunk hát, hogy az 1668-as évben ott kinyomtatott két vitairatnál Karancsi György nyomdász nem érezte szükségét, hogy Debrecen nevét feltüntesse a címlapon. Ugyanígy a „bújdosók” papjának, Szőnyi Nagy István *Kegyes vitézének*¹²⁴ kinyomtatásakor sem, amely a svéd Gusztáv Adolf király példájáról szól (38). A Debrecen helyett választott koholt Christianapolis nyomdahely a svédországi városra (Christinapolis) és a keresztény vitézre egyaránt utal (1675).

Nem tudunk arról, hogy Karancsi akár a debreceni tanácstól, akár a református egyháztól megrovást kapott volna, amiért (feltehetően azok tudta nélkül és természetesen a nyomtatás helyének és személyének felfedése nélkül) kinyomtatta e két vitairatot. Ezzel szemben kései utódának, a debreceni nyomda felszerelését látványosan megújító Töltési Istvánnak nyomdavezetői állásába került egy (igaz, puritánus szemléletű) vitairat engedély nélküli kinyomtatása. Póсахázi János *Syllabusának*¹²⁵ 1685-ben megjelent munkájáról van szó (41), amelynek kinyomtatását követően a nyomdászt a debreceni főbíró tömlöcbe vettette, majd szabadulását követően távoznia kellett Debrecenből. A debreceni város engedélye nélkül kiadott könyvért töltési Istvánnak – a Rosnyai Jánost követő, Németalföldön tanult városi nyomdásznak – börtönbüntetést kellett elszenvednie. Mindezt abból a folyamodványból tudjuk, amelyet a szerencsétlenül járt nyomdász érdekében jóakarói, a debreceni református lelkészek Apafihoz intéztek, akinek közbenjárása valóban megrövidült Töltési István börtönbüntetése. Korábban nem volt ismert, hogy melyik lehetett az a könyv, amellyel a tanács és egyház haragját a nyomdász magára vonta? Újabb kutatások eredményeképpen azonban előkerült az a korabeli feljegyzés, amely a debreceni főbíró intézkedésével foglalkozik, vagyis meg tudni, hogy Póсахázi János Coccejus és Descartes ellen írott művét a cenzúra megkerülésével, tehát engedély nélkül nyomtatta ki.

Erre a korabeli adatra ugyan már Ballagi Aladár, majd Ballagi Géza is hivatkozott, de a forrás megjelölése nélkül. Így csak annyi volt ismert az egész ügyről, amennyit Komáromi István 1685. július 12-i levele elárult, amelyben Apafi Mihály fejedelemhez folyamodott kegyelemért töltési számára. A debreceni nyomda monográfusai nem találván a Ballagiék által közölt adat forrását, Csürös Ferenc még nyitva hagyta a kérdést, a debreceni nyomda újabb összefoglalása viszont határozottan leszögezte, hogy „Póсахázinak semmilyen munkája nem jelent meg Debrecenben.” Az újból előkerült egykorú adat, amelyet Barcza József közölt, végérvényesen tisztázza a helyzetet, mert indoklást is ad, hogy miért vetették bör-

¹²⁴ *RMK I 1174*

¹²⁵ *RMK II 1567* H. n., de Szabó Károly feltételesen a kolozsvári nyomtatványok közé sorolta.

tönbe Töltésit.¹²⁶ Valóban börtönbüntetésre ítélték, amelyre jogalapot a puritánusok ellen hozott szatmárnémeti nemzeti zsinat¹²⁷ XXV. végzése képzett:

„Komolyan megtiltatik, hogy bárki is, bármely akár kicsiny akár nagy művet s bármi nyelven is, az egyháznak és attól e végre kinevezett bizonyos egyének még pedig tudósoknak bírálata és helybe hagyása nélkül sajtó alá bocsátani, vagy maga a nyomdász kinyomni ne merészseljen, a könyvek elkobzásának, vagy más... súlyosabb büntetésnek terhe alatt.”¹²⁸

Az erre vonatkozó egyházmegyei jegyzőkönyv Töltési büntetése indoklásaként Pósházi Jánosnak a Coccejus és Descartes ellen írott művének kinyomtatását hozza fel. Ez minden bizonnyal Pósházi *Syllabusa* volt (41),¹²⁹ amelyet a fentiek értelmében elkobozhattak. Apafihoz a debreceni református egyházmegye lelkészi kara írta a folyamodványt. Barcza nem vizsgálata a nyomtatványt, hogy az tényleg debreceni-e? Vajon mi lett a fogantatja a debreceni lelkészek közbenjárásának? Külön érdekessége az ügynek, hogy a szinte fejedelmi nyomdászként alkalmazott Udvarhelyi Mihály reverzálisa, amelyet Apafi Mihálynak adott, még a nyomdásztsajtó büntetések közt a halálbüntetést sem zárja ki.

Pósházinak, az egykor pataki tanárnak Coccejus és Descartes ellen írott műve nyomtatási helyének megjelölése nélkül jelent meg, a könyvészet feltételelesen a kolozsvári nyomtatványok közé sorolta. Kiváló tipográfiai színvonala, új, éles vonalú betűi azonban egészen mások, mint a korszak kolozsvári nyomtatványainak meglehetősen kopott, vegyes betűtípusai. A könyv valójában Debrecenben jelent meg, és egyike azoknak a kiadványoknak, amelyek már a Töltési István által 1683-tól kezdve megújított nyomdai felszereléssel készültek. Valójában tehát Pósházi *Syllabus*ának nincs kolozsvári kiadása, hanem amit tévesen kolozsvárinak tartottak, azt Debrecenben nyomtatták. Hogy napjainkra csak néhány példány maradt fenn, arra kellő magyarázatul szolgál, hogy a könyv példányait minden bizonnyal elkobozták: erre és a nyomdász megbüntetésére a puritánusok ellen hozott szatmárnémeti zsinat XXV. végzése adott jogalapot. Külön érdekessége az ügynek, hogy a debreceni lelkészek közbenjártak Apafi fejedelemtől Töltési ki szabadulása érdekében.¹³⁰

Áttekintve az Apafi idejében készült erdélyi országgyűlési artikulusokat (46 kiadás), az az érdekes helyzet áll elő, hogy míg ezek nyomtatása mindössze két város Szeben és Kolozsvár között oszlott meg, addig a nyomtatóműhelyek annál változatosabbak:

¹²⁶ Barcza József idézi az 1685. június 26-i egyházmegyei jegyzőkönyvet. L. MKsz 1978. 207–208. Pósházai János *Syllabus*ának ismeretlen 1685. évi debreceni kiadása

¹²⁷ RMNy 2260 – GELEJI KATONA István: *Canones*. (Gyulafehérvár 1649.)

¹²⁸ *A Szatmárnémetiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzése*. Ford.: KISS Áron. Kecskemét, 1875. 96–97., reprint kiadása: Debrecen, 1993. 1–100.

¹²⁹ RMK II 1567

¹³⁰ BARCZA József: *Pósházi János Syllabusának ismeretlen debreceni kiadása 1685-ből*. = MKsz 1978. 207–208.

a szebeni városi nyomda,
az egykori váradi, Szenci -Kertész-féle műhely
az egykori gyulafehérvári műhely
az erdélyi ref. országos tipográfia (a két fentiből
egyesítve), Verseyházi Szentyel Mihály idejéből
az egykori Heltai-műhely, némi újabb kiegészítéssel.

Ezeknek a legtöbb esetben impresszum nélküli kiadványoknak nyomdai meghatározását Fazakas József végezte el¹³¹ olyan módszerességgel és pontossággal, hogy nyomdai meghatározásait azóta sem kellett helyesbíteni. Mindössze néhány, általa kérdőjellel ellátott adatot, amelyek között bizonytalan nyomtatási hely ill. nyomdásznev szerepel, most már biztonsággal meghatározhatunk. E helyesbítéseket, adat kiegészítéseket azért végezhetjük el, mert időközben ismertté vált, egy újonnan felfedezett impresszumos nyomtatványnak köszönhetően, hogy a fejedelmi nyomda Gyulafehérvárról Szebenben talált menedéket, ugyanazt az utat járva be, mint utóbb az egykori váradi nyomda. A Fazakas által helyesen azonosított fejedelmi nyomdafelszereléssel tehát 1662–1664 között Szebenben nyomtattak (4, 5, 6, 7, 8). Ugyanakkor korabeli forrásokból azóta az is bizonyossá vált, hogy Szenci Kertész Ábrahám 1667. május végén halt meg, tehát az év eleji, január–februári országgyűlési artikulusokat még az ő munkájának tarthatjuk (21). Utódáról, Udvarhelyi Mihályról pedig tudjuk, hogy 1668 novemberében vitte át az egykori váradi műhelyt Kolozsvárra, tehát az 1668. júliusi radnóti országgyűlési artikulusokat (29), amelyeket augusztus 3-i, Szebenből írt levelében is említ, még minden bizonnyal Szebenben nyomtatta – amennyiben kapott hozzá nyomdafestéket.¹³² De Udvarhelyi keze alól kerültek ki már az 1668. januári beszercei országgyűlés artikulusai is (24), amelyekért viszont az elmaradt fizetséget kéri ugyanabban a levelében.

4. Nyitva maradt kérdések

Abban a korszakban, amelyet most próbáltunk vázolni, tehát I. Apafi Mihály fejedelemsége idején, van néhány további kutatást igénylő, felderítendő terület.

Nem tudjuk, hogy a pataki iskola kurátorai Bocskai István főispán melyik zemp-léni birtokára menekítették a tipográfiát, ahonnan 1666 elején kerülhetett vissza. 1665-ben mindenesetre ezen az ismeretlen helyen volt a pataki tipográfia, de nyomtatványok hiányában nagyon valószínű, hogy már 1663–1664-ben is.

A második kérdés a Verseyházi Szentyel Mihály személye körüli bizonytalanság, pontosabban annak eldöntése, hogy hol dolgozott nagybányai könyvkötőségét megelőzően, melyik műhelyben dolgozott tipográfusként és kompaktorként: a vá-

¹³¹ FAZAKAS József: *A XVII. századi erdélyi országgyűlési törvényecikkek nyomdai meghatározása.* = MKsz 1968. 201–209.

¹³² SZABÓ Károly: *Adalékok régi protestáns nyomdáink történetéhez.* = Erd. Prot. Közl. 1871. 2. sz. 17. (Udvarhelyinek Bornemisza Anna fejedelemasszonyhoz írt folyamodványa.)

radi-szebeniben vagy a patakiban? Ennek a kérdésnek tisztázása nem is annyira nyomdász mivoltát illetően érdekes, inkább könyvkötői stílusának eredete miatt. – amennyiben egyáltalán őt kell tartanunk annak a név szerint nem ismert mesternek, akinek keze alól a század utolsó harmadának jellegzetes legyeződíszes kötése kikerültek?

A 17. sz. utolsó harmadának kolozsvári nyomdászatával kapcsolatban ugyanis nem maradhat említés nélkül az erdélyi legyeződíszes könyvkötések kérdése. Ezeket az 1673–1684 időkörből származó, egységes stílusú köteteket először Ráth György mutatta be.¹³³ A kötetek egy kézirat kivételével mind kolozsvári nyomtatványok voltak, ezért Ráth a köteteket is kolozsvárinak tartotta. Majd őt követően Tolnai Gábor foglalkozott e kötéscsoporttal részletesen. Egyrészt felhívta a figyelmet a stílus európai rokon vonásaira, másrészt az erdélyi legyeződíszes köteteket mint Apafi Mihály fejedelem környezetéhez köthető udvari köteteket határozta meg.

Mint hogy a legyeződíszes kötetekbe kötött könyvek többségének a kolozsvári Veresegyházi Szentyel Mihály volt a nyomdása, így Herepei János benne látta a legyeződíszes kötés mesterét, akinek egyébként kolozsvári nyomdász-tevékenysége egybeesik a legyeződíszes kötetek megjelenésével. Bár Herepei meggyőződése szerint a kolozsvári kötetek mestere Veresegyházi Szentyel volt, a stílus első erdélyi mesterének Szenci Kertész Ábrahám egykori váradi nyomdászt tartotta. Ez utóbbi feltevését arra alapozta, hogy egy Szenci Kertész özvegyétől 1667-ben Apafinéknak ajándékozott kötésen már ez a díszítés látható. Feltételezte tehát, hogy Veresegyházi már csak átvette, és alkalmazta a Szenci műhelyéből Kolozsvárra származó kompaktor-eszközöket. Sőt, ennél tovább is ment, időben visszafelé haladva valószínűnek tartotta, hogy Szenci Kertész Ábrahám nemcsak Szebenben, hanem azt megelőzően egykor virágzó váradi műhelyében is már ilyen stílusban készíttette, vagy készíttette saját nyomtatványainak kötését. Herepei szerint ugyanis nem valószínű, hogy éppen a sanyarúbb körülmények között, Szebenbe menekülve állt volna át más stílusra. Vagyis nem tartotta valószínűnek, hogy Váradon még a korábban hagyományos német reneszánsz stílusú köteteket készítették volna, és természetesen ehhez való szerszám-készlete lett volna, Szebenben pedig egycsapásra újított volna díszítési gyakorlatán és persze szerszámait is kicse-

¹³³ A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári vonatkozásairól lásd: TOLNAI Gábor: *Legyeződíszes könyvkötések Erdélyben.* = MKsz 1939. 247–265. – Név szerint nem ismeretes az a mester, aki az 1673. évtől az ún. kolozsvári legyeződíszes könyvkötések készítője lehetett. Herepei János egy 1667-ből származó legyeződíszes kötés alapján feltételezte, hogy ez Szebenben, a Szenci Kertész műhelye melletti kompaktóriában készült, feltételezve továbbá, hogy már Váradon is ugyanezekkel a díszekkel dolgozott a műhely (HEREPEI János: *Szenci Kertész Ábrahám.* In: *Apáczai és kortársai. – Herepei János cikkei.* Szerk. KESERŰ Bálint. Szeged, 1966. /Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 2./ 159–167., és Uő: *Az erdélyi legyeződíszes könyvkötés korának és eredetének nyomozása.* uo. 168–177. (ez utóbbinak változatát lásd az Erdélyi Múzeum 1942. 251–255). Mindaddig azonban, amíg egy Szenci Kertész korából, Váradon készült legyeződíszes kötés elő nem kerül, a műhelyével való kapcsolatot nem tekinthetjük bizonyítottnak.

relte volna. Még tovább folytatva a gondolatsort, Herepei azt sem tartotta kizártnak, hogy a Kolozsvárott, Veresegyházinál kiteljesedett stílus előfutára a gyulafehérvári nyomdavezető, az eredetileg kompaktor Effmurt Jakab lett volna, aki ezt a motívum-kincset külföldről hozta volna.

Le kell azonban szögeznünk, hogy sem a gyulafehérvári fejedelmi nyomda kötésein, sem az eddig ismert váradi kötésekben nyomát sem látni a legyeződíszes motívumoknak. Ezek legkorábbi megjelenése egyelőre a már említett 1667-es, Szebenben készült könyv kötése, amelyet Herepei még meg tudott vizsgálni. Bár sok jel mutat arra, hogy az erdélyi legyeződíszes kötések mestere Veresegyházi Szentyel lett volna, (például ismert hogy előzőleg Nagybányán foglalkozott könyvkötéssel), mégsem vehetjük teljesen bizonyosnak, hogy személyében kell keresnünk azt, akitől a 17. század utolsó harmadának legyeződíszes kötései származnak.

Ugyanakkor a több kötésben is előforduló azonos motívumok valóban arra utalnak, hogy ugyanabból a műhelyből, de nem biztos, hogy csak egy személytől erednek e kötések. Hiszen az 1680–1690-es évekből Kolozsvárról három egyidejűleg dolgozó könyvkötő nevét is ismerjük: az említett Veresegyházi Szentyel Mihályét, Némethi Mihályét és Rácz Ambrusét.¹³⁴ Feltételezhetjük továbbá, hogy a Szenci Kertész Ábrahám műhelyét átvevő Udvarhelyi Mihály is értett a könyvkötéshez, és ezért vett magához kompaktor-szerszámokat, amikor Enyedre átköltözött.¹³⁵ Az ő személyét azonban nem hozták összefüggésbe a legyeződíszes stílussal.

Ugyanakkor ismerjük Veresegyházi Szentyelnek jónéhány olyan nyomtatványát is, amelyek korabeli, de nem legyeződíszes kötésben maradtak fenn. Ha azonban elfogadjuk azt a nézetet, amely szerint a gazdagon aranyozott legyeződíszes kötések az udvari reprezentáció részeként értékelhetők, és csak bizonyos megrendelői kör számára készültek, akkor nem csodálkozhatunk, ha a kolozsvári műhely egyszerűbb, más stílusú kötések is készített. Másrészt elgondolkodtató, hogy míg Bornemisza Anna fejedelemasszony számadásaiban többször szó esik Veresegyházi Szentyel járandóságáról, de egyetlen egyszer sem kompaktori minőségében, hanem mindig mint tipográfust díjazták.¹³⁶

A harmadik olyan kérdés, amelyben ma még nem látunk világosan, és amely a kolozsvári nyomdászatról meglévő ismereteinket bővíthetné, a kolozsvári Ghilányi-féle hagyaték dolga. Ghilányi Gergely fejedelmi étekmester I. Apafi Mihály sógora, minden vagyonát az erdélyi református egyházra hagyta. Ghilányi Gergely 1667-ben azzal a megkötéssel hagyta minden vagyonát unokaöccsére, Ghilányi Jakabra,¹³⁷ hogy az ennek [mármint unokaöccsének] halála után az erdélyi refor-

¹³⁴ *Erdélyi féniks...* i. m. 528–539.

¹³⁵ *Adatok a kolozsvári könyvnyomtatás történetéhez.* In: *Batthyaneum. II.* (Szerk.: GYÁRFÁS Tihamér) 159–160. – HERPEI János: *A legyeződíszes könyvkötés kolozsvári mestere.* = MKsz 1957. 155–156.

¹³⁶ BEKE Antal: *Az erdélyi káptalan...* i. h. 51, 53, 55

¹³⁷ *Erdélyi féniks...* i. m. 38, 189–195, 346–350, 403, 471.

mátus egyházra szálljon. Ghilányi Jakab fiatalon meghalt, 1676 körül Tofeus Mihály 1679-ben ténylegesen megszerezte a református egyház számára a Ghilányi Gergelytől hagyományozott tekintélyes vagyont. Ezzel az örökséggel itt azért foglalkozunk, mert több nyomdatörténeti vonatkozása is van. Horti István fogarasi lelkész rávette Tofeust, hogy az örökségben kapott készpénz egy részén nyomtassa ki a bibliát Hollandiában. Ezt követően kapott megbízást M. Tótfalusi, hogy intézze a hollandiai kiadás ügyét.

Ezenkívül úgy látszik, hogy az örökség egy részéből még Ghilányi Jakab nyomdai betűket is vásárolt a református egyház számára. Míg a gyulafehérvári fejedelmi nyomda maradványai és Szenci Kertész egykori nyomdája együttesen alkotta az erdélyi református egyház nyomdáját, azaz az „ország” vagy a „generalis eklézsia” tipográfiáját, emellett a kolozsvári református kollégiumnak és egyházközségnek volt egy közös nyomdácskája. Ez az, amit Ghilányi Jakab vásárolt, elsősorban tankönyvek nyomtatására. Erről a kisebb nyomdáról az első említés 1696. augusztus 5-ről maradt fenn, amikor a kolozsvári református egyház tanácsa úgy határozott, hogy

„amely tipográfiát néhai Ghilányi Jakab uram vött volt az kolozsvári eklézsia és kollégium számára, azt – noha kezéhez vötte Tótfalusi Kis uram – az ország tipográfiájával ne kofundálja, hanem külön tartsa és separálja a betűket aszerint, amint in compendio egy tipográfiácska kitelik belőle.”

Annak idején Tótfalusi ezeket a betűket Bot Mihály kezéből vette át, azzal, hogy „renóválja”, amit meg is kezdett. Hozzáfogott az erősen elkopott betűk beolvasztásához, így amikor a következő évben vissza is kéri tőle az eklézsia és kollégium betűit, akkor egy részét öntve, egy részét öntetlenül visszaszolgáltatta az eklézsianak. Ugyanakkor Tótfalusi kikötötte, hogy az eklézsia az ő életében, az ő kárára ne használja ezt a tipográfiát, amelyet egyébként a kollégiumban raktároztak el, és amellyel a 18. század derekán Pataki József nyomtatott. Erről Pataki Sámuel professzor tájékoztatta Bánffy Farkas guberniumi tanácsost, de már ő sem tudta, hogy honnan származott Ghilányi vétele. Pataki Sámuel ezt írja róla: „az elmúlt évszázadban Ghilányi Jakab vette volt azt a kolozsvári eklézsianak és kollégiumnak. Kítől? Nincs írás, se mások tradíciója róla...”¹³⁸ További kérdésként hozzátehetjük, hogy vajon mikor vásárolta Ghilányi Jakab ezeket a betűket? Ha ő már 1676 körül fiatalon meghalt, akkor feltétlenül valamikor az 1670-es évek első éveiben. További kérdés, hogy ugyan mitől koptak el annyira azok a betűk, ha alig használták?

Annak ellenére, hogy maga Tótfalusi is említi, hogy az eklézsia típusaival (tehát a Ghilányi-féle tipográfiával) bár nagyon kopottak voltak, szükségből nyomtattak, mégsem találni olyan nyomtatványt, amely ezzel az egyelőre azonosíthatatlan betűanyaggal készült volna. Így összetételéről, eredetéről semmit sem tudunk megállapítani, bár e „tipográfiácska” meglétét nem lehet kétségbe vonni. A kolozsvári nyomtatványok 1667-től 1683-ig vagy az egykori gyulafehérvári fejedelmi

¹³⁸ Erdélyi féniks... i. m. 403–406.

nyomda vagy az egykori Szenci Kertész-féle nyomda betűivel készültek, vagy vegyesen a kétfélével. 1684-től, Veresegyházi Szentyel Mihály utódának, Némethi Mihály könyvnyomtató munkába lépésétől kezdve jelentek meg a kolozsvári nyomtatványokon az egykori Heltai-nyomda betűi és díszei, de nem egyedül, hanem minden egyes ilyen nyomtatványon jelen vannak az egykori gyulafehérvári nyomda bizonyos típusai is. A Heltai-nyomda betűtípusainak egy része azonban, mindezekelőtt a leggyakrabban használt szövegtípus eltérő sor távolságra átöntve jelenik meg ezeken az 1684–1687 közötti nyomtatványokon.¹³⁹ Felmerül a kérdés, hogy vajon Ghilányi Jakab nem a Heltai-nyomdából vásárolt-e? Ha így történt, akkor hogyan lehetséges, hogy erről a kortársak, mindenekelőtt M. Tótfalusi Kis Miklós nem emlékezik meg? Holott a Ghilányi-féle tipográfia a keze alatt is volt, amint láttuk. Vagy mégis létezett volna egy ismeretlen „tipográfiaécska”, amelynek egyetlen kiadványa sem maradt fenn? Azt gondolhatnánk, hogy felismerhetjük ezt a tipográfiaécskát, ha megvizsgáljuk a Pataki Sámuel professzor által említett Pataki József 18. századi kolozsvári nyomdász kiadványait: csak hogy azokban Tótfalusi saját metszésű, Kolozsvárott használt betűit találjuk.

A negyedik megválaszolendő kérdés ugyanis éppen a Heltai nyomda sorsával kapcsolatos. Frank Ádám már idézett leveléből¹⁴⁰ kitűnt, hogy 1667-ben a Heltai-nyomda kopott, elhasznált felszereléssel ugyan, de még megvolt, és az unitáriusok kezén volt. Amikor ez a levél íródott, már évek óta nem adott ki semmit, legalábbis 1660 és 1667 között kiadott nyomtatványa nem maradt fenn. De még ezután is évekig homály fedi, hogy mi történt a Heltai-nyomdával, és hogy az 1670-es években vajon a Heltai-család unitárius vagy református ága örökölte-e?¹⁴¹ Ki volt a tényleges tulajdonosa ennek a nagy múltú tipográfiának?

Mínhogy erre a kérdésre nem ismerjük a választ, éppen ezért nehéz megmagyarázni, hogy hogyan kerülhetett a Heltai-féle felszerelés tekintélyes része (többféle betűtípus, iniciálé és könyvdísz) az 1680-as években az erdélyi református tipográfia birtokába (vagy használatába?). Ennek első nyomai 1684-ben mu-

¹³⁹ Korábbi közleményemben olyan típusokat tulajdonítottam a Ghilányi-féle tipográfiának, amelyekről időközben bebizonyosodott, hogy valójában a Heltai-nyomda 16. századi típusai: V. ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka és utóélete*. = OSZK Évkönyve 1978. (Bp. 1980.) 336–339.

¹⁴⁰ A dolgozat első részében, = MKsz 2005. 3. sz. 305. Lásd még uo. a 46. jegyzetet. – Bár idézetemet ott Benczédi közléséből vettem át, az időközben újra fellélt 1667. február 15-i levelet B. Kis Attila doktori disszertációjában latinul és saját magyar fordításában is közölte, megállapítva, hogy Frank Ádám közvetlenül rokonát, az unitárius egyház szász prédikátorát, Stephanus Paulit szólította meg levelében (Eredetije: Kolozsvári Unitárius Püspökség Levéltára, Fasc. XLI. 6.) B. Kis Attila: A radikális pacifizmustól a nagyszombati béketárgyalásig. Egy 17. századi kolozsvári peregrinus-tipográfus – Erdély nyugat-európai ágense: Adam Franc (1639–1717). Pályaképe (Szeged 2003, doktori disszertáció, Kézirat). Ezúton is köszönöm Heltai Jánosnak, hogy felhívta rá figyelmemet, és Keszérű Gizellának, hogy a dolgozathoz hozzáférhettem.

¹⁴¹ KÉNOSI TÖZSÉR János: *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*. Comp.: Ferenc FÖLDESI. Szeged, 1991. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32./ XX.

tatkoznak a Kolozsvárott megjelent nyomtatványokon, akkor amikor a Veresegyházi Szentyel Mihályt követő Némethi Mihály lett ennek a tipográfiának vezetője. Így kerültek a Heltai-féle felszerelés darabjai utóbb Veresegyházi István, majd az őt váltó M. Tótfalusi Kis Miklós keze alá. Érdekes, hogy Tótfalusi, akinek *Mentségéből* annyit megtudni a korabeli kolozsvári nyomdászatról, említés nélkül hagyja ezt a tényt, holott ő maga is gyakran használta az akkor már csaknem 150 éves fametszetes dúcokat. Sőt, egyik elődje, Némethi Mihály még a Heltai-nyomda betűit is használta, nemcsak díszeit.

Az alábbiakban időrendben, sorszámmal ellátva jegyzékbe foglaljuk azt a 41 kiadványt, amely az önálló erdélyi fejedelemség utolsó harminc évében nyomdahely nélkül, vagy bizonytalan, néha hamis helynévvel jelent meg.

*A dolgozatban tárgyalt nyomtatványok jegyzéke**

1	<i>Szent Biblia</i> . Várad–Kolozsvár 1660–1661, Szenci Kertész Ábrahám	
	RMK I 970	OSzK
2	(Sedulus Peregrinus) [Patak 1660–1662 Rosnyai János]	
	RMK I 1617	OSzK: RMK I 1617
3	[Pósházi J] <i>Egy Posonbol repült</i> [Patak] 1662 [Rosnyai János]	
	Sztr. I. 245	MTA Ráth 274
4	<i>Articuli ... 1662. okt. – nov.</i> [Szeben] (1662) [Fejedelmi ny.]	
	Sztr. I. 239, Fazakas 58.	OSzK: RMK I 998a
5	<i>Articuli ... 1663. febr.</i> [Szeben] (1663) [Fejedelmi ny.]	
	Sztr. I 247., Fazakas 59.	OSzK: RMK I 1007b
6	<i>Articuli ... 1663. szept.</i> [Szeben] (1663) [Fejedelmi ny.]	
	Sztr. I. 246., Fazakas 60.	OSzK: RMK I 1007c
7	<i>Articuli ... 1664. jan–[febr]</i> [Szeben] (1664) [Fejedelmi ny.]	
	Sztr. I 249, Fazakas 61.	OSzK: RMK I 1017b
8	<i>Articuli ... 1664. nov.</i> [Szeben] (1664) [Fejedelmi ny.]	
	Sztr. I. 250, Fazakas 62.	OSzK: RMK I 1017c
9	[Pósházi J]: <i>A consequentiák felől ... rövid tudósítás</i> [Kassa 1665 Severina? J.D. Tüersch?]	
	RMK I 1616	MTA K
10	<i>Tankrédus király históriája</i> [Szeben 1662–1668, Szenci Kertész Ábrahám? Udvarhelyi Mihály?]	
	MKSz 1878.276 = Sztr. I 2184/390,	OSzK: RMK I 1628b (töredék)
	RMNy munkaközösség.: RMK I 1614q és	RMK I 1611a
11	[Kis I.: <i>Cáfolata egy ca vinista professornak...</i> Kassa 1666 J. D. Tüersch]	
	MKSz 1881. 331–332. és MKsz 1932/34. 10.	OSzK: RMK I 1035b (töredék)
	OSzK Évk 1981. 358	RMNy munkaköz.: I 1035d

* A jegyzékben csak azok a kiadványok szerepelnek, amelyeknek nyomtatási helye bizonytalan: azaz hely nélküliek, töredékben maradtak fenn, vagy fiktív nyomdahelyűek. Némelyiket már korábbi kutatások eredményeképpen meghatároztak ugyan, a jegyzékbe mégis felvettük. Nem szerepelnek viszont a jegyzékben azok a nyomtatványok, amelyekből nem maradt fenn példány. Az OSzK-ban meglévő példányok jelzete azonos a Szabó Károly-féle számmal, csak az ettől eltérő jelzeteket adtuk meg.

- 12 Pósházi Jánosnak Kis Imre nevű jes. [Patak] 1666 [Rosnyai János]
RMK I 1046 MTA K
- 13 [Pósházi J.] *A' három kérdésre-való...megrázogatása* [Patak] 1666
[Rosnyai János]
RMK I 1050 OSzK
- 14 Kis I: *Tök, mak, zöld tromfjára.* [Kassa] 1666 [J. D. Türsch]
RMK I 1051 BpEK
- 15 Czeglédi I: *Egy veres tromfosdit játszó* [Kassa] 1666 [J. D. Türsch]
RMK I 1052, OSzK Évk 1981. 358. OSzK
- 16 Pósházi: *Ben-sült veres kolop.* [Kassa] 1666 [J. D. Türsch]
RMK I 1053 Kolozsvár EK
- 17 Kis I: *Pósházi ... veres kolopja semmirekellő* [Kassa] 1667. jan. 8.
[J. D. Türsch]
RMK I 1057, OSzK Évk 1981. 358–359. BpEK
- 18 [Komáromi Csipkés Gy] *Agricola Arbuteus: Való dolgok* [Patak 1667
Rosnyai János]
RMK I 1060 OSzK
- 19 [Kis I.]: *Végsőképpen succumbalasa* [Kassa] 1667 [Türsch]
Čaplovič 618, OSzK Évk 1981. 358 OSzK RMK I 1057a (töredék)
- 20 Moscorow: *Oratio...Margaretæ Kroner.* Claudiopoli (1667) [typ. Principis,
Brassai Major Márton]
RMNy Szerk.: RMK II 1082a Kolozsvár, AK
- 21 *Articuli...1667. jan.-febr.* [Szeben] (1667) [Szenci Kertész Ábrahám]
Sztr. I 262 OSzK: RMK I 1062a
- 22 Nadányi J.: *Kerti dolgoknak* [Szeben]–Kolozsvár [1667]–1669
[Udvarhelyi Mihály]–Veresegyházi Szentyel Mihály
RMK I 1087 OSzK
- 23 Nagysolymosi Koncz B: *Hévízi István unitárius lelkészi kinevezése*
[Szeben 1668? Udvarhelyi Mihály] Dézsi, 326. sz. Kolozsv Unit Püsp Lt
- 24 *Articuli...1668. jan. Beszterce* [Szeben] (1668) [Udvarhelyi Mihály]
MKsz 1900. 200, 1916. 219 BpEK
- 25 Szöllösi Mihály: *Sion leánya* [Debrecen] 1668 [Karancsi György]
RMK I 1068 OSzK
- 26 *Az ötödik evangelistának* [Debrecen] 1668 [Karancsi György]
RMK I 1079 Kolozsv AK
- 27 Matkó I.: *X ut tök* [Patak 1668 Rosnyai János]
RMK I 1072 OSzK
- 28 [Pósházi J.]: *Görtsös bot* [Patak] (1668) [Rosnyai János]
RMK I 1073 OSzK
- 29 *Articuli...1668. júl. Radnót* [Szeben] (1668) [Udvarhelyi Mihály]
MKsz 1916. 219 = RMNy munkaköz. I 1079a EK
- 30 [Czeglédi I.] *Redivivus Japhetke.* [Kassa] 1669 [Susanna Türsch? Eric Ericson?]
RMK I 1082, OSzK Évk 1981. 359 OSzK
- 31 *Igazság próba kövének nyert peri* [Patak] 1669 [Rosnyai János]
RMK I 1095 OSzK
- 32 Alsted, J. H.: *Rudimenta grammaticæ Latinæ* [Claudiopoli 1668–1671,
Veresegyházi Szentyel Mihály]
RMNy Szerk: RMK I 1612v OSzK: RMK I 1618k (töredék)
- 33 [Pathai I.]: *Amaz hétfejű* [Kolozsvár] 1671 [Veresegyházi Szentyel
Mihály]
RMK I 1125 OSzK

- 34 Czeglédi I: *Sion vára*. Sáros-Patak–Kolozsvár 1671 [Fejedelmi Ny. – Református egyh. Nyomdája] Rosnyai János
RMK I 1187 OSzK
- 35 [Komáromi Csipkés György]: Thysanodes, G. N: *Molimen Sisyphium* Theopoli Hypozygiadae 1672 [Kolozsvár, Veresegyházi Szentel Mihály]
RMK II 1294 OSzK
- 36 *Austriaca Austeritas* – [Bethlen M.:] *Austriacae austeritatis continuatio* Venetiis 1672, typis Fratrum Veracii, constantinus Speracii – typis Haeredum Magnanimi Audacis et Bellicosi [Kolozsvár, Veresegyházi Szentel Mihály]
RMK II 1293 OSzK
- 37 [Pósházi J.:] *Austriaca austeritatis...continuationis confirmatio* 1673 [Kolozsvár, Veresegyházi Szentel Mihály]
RMK II 1319 OSzK
- 38 (Szönyi Nagy I.): *Kegyes vitéz*. Christianapolis 1675 ny.n. [Debrecen, Karancsi György]
RMK I 1174 Debrecen, Ref
- 39 Alsted, J.H: *Rudimenta grammaticae Latniae* [Claudiopoli 1684–1690 Némethi Mihály? Veresegyházi István?]
RMNy Szerek.: RMK I 1087c OSzK: RMK I 1618a (töredék)
- 40 Bethlen, W: *Historiarum Pannonico-Daciarum...* [Keresd 1684–1690, typ. Bethlen, Székesi Mihály] – [Lemgo c. 1770, s. typ. Nom.]
RMK II 2036 és OSzK: 400 565
- 41 [Pósházi J.]: *Syllabus* [Debrecen] 1685 [Töltési István]
RMK II 1567 MTA K

JUDIT V. ECSÉDY

L'imprimerie dans la principauté de Transylvanie à l'époque de Mihály Apafi I 1661–1690. I–II.

La présente étude à deux parties examine les dernières trente ans de la principauté indépendante, c'est-à-dire, les années de 1661–1690. L'étude commence à esquisser les rapports d'imprimerie, ensuite résume les sources en relation des liens entre les officines de Sárospatak, de Debrecen, de Szeben et de Kolozsvár, y compris celles qui renvoient à la personne des imprimeurs. Une attention particulière est témoignée aux publications dont le lieu d'impression reste caché, oubien marquent un lieu imaginaire ou de faux nom, ou encore dont le caractère de fragments empêche la définition du lieu d'impression. Parmi ces derniers on trouve quatre pièces, dont l'impression a été commencée ailleurs que le lieu de l'achèvement de l'impression. Pour finir, se présentent certaines questions, où seulement l'état actuel de la recherche peut-être fixé, mais jusqu'ici l'explication adéquate manque. La liste ajoutée à la fin de l'étude passe en revue les imprimés récemment définis.

Par le panorama d'imprimerie de l'époque on voit que le produit total des officines actives sur le territoire de la principauté de Transylvanie est en somme quelques 650 ouvrages. La plupart des imprimés sont parus à Kolozsvár, dans l'imprimerie calviniste (plus de 200 pièces), y suit Szeben, avec 142, et Debrecen avec 125 livres imprimés. A côté de Szeben, Brassó reste un autre lieu d'impression important pour la nation saxonne de la Transylvanie, où pendant ces années 93 imprimés sont parus. Par contre à Sárospatak ne sont publiés que 53 livres à l'époque de Apafi, certes, l'activité de l'officine ne comprend qu'une seule décennie (1661–1671). L'officine franciscaine de Csíksomlyó à partir de sa fondation (1676) jusqu'à la mort du prince Apafi, produit 13 pièces, de l'officine de Keresd 8, de la typographie orthodoxe 6 imprimés sont connus.

L'auteur essaye de ramasser les sources contemporaines de l'époque du prince Apafi I., en connexion l'activité d'imprimerie, et le personnel des officines. Ainsi il présente les circonstances d'imprimerie et les personnes y travaillant aux dernières décennies du 17e siècle, période qui termine l'histoire du principauté indépendante. Les données disponibles, aussi bien que l'attention de l'auteur sont concentrés à Kolozsvár, d'autant plus que les autres officines de Szeben, de Keresd ou de Sárospatak et de Debrecen, possédaient toutes des rapports avec Kolozsvár.

Un chapitre s'occupe de la définition des publications à lieu d'impression incertain. 41 imprimés, parus à l'époque du prince Apafi, ont été définis d'après leurs caractéristiques typographiques. Dans certaines cas, le lieu d'impression a été déjà défini auparavant, alors des preuves typographiques y sont maintenant ajoutées.

Pour terminer restent quelques questions sans réponses. A l'époque examinée il reste certaines territoires à étudier, l'auteur en relève quatre: un problème touche l'officine de Sárospatak, les trois autres celle de Kolozsvár.

A la fin de l'étude se trouve la liste des imprimés analysés. Dans un ordre numéroté, chronologique on trouve les 41 publications qui aux dernières trente ans de la principauté de Transylvanie sont parus sans lieu oubien sous un nom de lieu imaginaire ou faux. Les chiffres qui se trouvent entre parenthèses dans le texte de l'étude, renvoient aux numéros de cette liste.